

УДК: 159+351.745.5

Н.С. Полудьонна

Підходи та концептуальні засади вивчення індивідуально-психологічних властивостей особистості

Стаття присвячена аналізу сутності підходів, теорій, концепцій вивчення індивідуально-психологічних властивостей особистості.

Ключові слова: *теорії особистості, структура особистості, властивості, якості, риси, симптомокомплекси.*

Статья посвящена анализу сущности подходов, теорий, концепций изучения индивидуально-психологических свойств личности.

Ключевые слова: *теории личности, структура личности, свойства, качества, черты, симптомокомплексы.*

Article is devoted the analysis of essence of approaches, theories, concepts of studying of individually-psychological properties of the person.

Keywords: *theories of the person, structure of the person, property, quality, lines, a symptom complexes.*

Актуальність проблеми. На даний час розвитку психологічної науки відсутній загальноприйнятий підхід до вивчення особистості, не існує й єдиної універсальної теорії. Пропонуються численні концепції, теорії, підходи, які мають свої рамки і швидше показують, у якому ракурсі можна розглядати людину, її природу, можливі механізми соціальної діяльності. Особистість, виходячи із відомих вітчизняних та зарубіжних теорій, можна розглядати з наступних позицій: психодинамічної теорії – (З.Фрейд); концепцій психоаналізу (психодинамічний напрям) – (А.Адлер, К.Юнг); (его-

психології) – (Е.Еріксон, Е.Фромм, К.Хорні); диспозиційного напрямку – (Г.Олпорт, Р.Кеттелл, Г.Айзенк); біхевіорального напрямку – (Б.Ф.Скіннер); соціально-когнітивного та когнітивного напрямків – (А.Бандура, Дж.Роттер, Дж.Келлі); гуманістичної психології – (А.Маслоу); феноменологічного напрямку – (К.Роджерс). Зазначені напрямки відображають широкий спектр теоретичних поглядів, які можуть скласти основу для аналізу особистості. Згідно із законом відносної відмінності Б.Б.Коссова [2, С. 33], ми здійснили аналіз суттєвих ознак, які важливі для пошуків перспективної теорії особистості.

Мета статті. Висвітлити результати аналізу теорій особистості, підходів до визначення поняття “особистість”, її структури.

Основна частина. Відомий психолог Р.С.Немов нараховував сорок вісім теорій особистості, які можна оцінювати за 5 параметрами, що є основою для класифікації [7, С. 491]. Оскільки формування особистості обумовлене великою кількістю зовнішніх та внутрішніх детермінант, сучасні теорії особистості можна представити у вигляді формули [7, С. 341], запропонованої К.Левіним: $V = F(P \times E)$, де V – поведінка, F – знак функціональної залежності, P – внутрішні суб’єктивно-психологічні властивості особистості, E – соціальне оточення. За такої формули сучасні теорії особистості уявляються як психодинамічні $V = F(P)$ (поведінка характеризується внутрішніми психічними властивостями особистості і пояснюється лише на їх основі), соціодинамічні $V = F(E)$ (основна роль у детермінації поведінки відводиться зовнішнім ситуаціям) та інтеракціоністичні $V = F(P \times E)$ (засновані на принципі взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників в управлінні актуальними діями людини). Крім цього, теорії можуть бути як експериментальними (побудовані на узагальненні зібраних дослідницьким шляхом фактів), так і неекспериментальними (ґрунтуються на власних життєвих враженнях, спостереженнях і дослідях без застосування експерименту). Останні поділяють на структурні (виявлення структури особистості і системи понять, за допомогою яких вони описуються) та динамічні (виявлення динаміки у розвитку особистості).

Так, теорія О.М.Леонтьєва неекспериментальна, структурно-динамічна, охоплює усе життя людини та описує особистість у психологічних (мотиви) термінах та термінах поведінки (діяльність). До інтеракціоністичної належить концепція У.Майшела, сутність якої полягає у об'єднанні в групи особистісних факторів разом із ситуацією, яка визначає поведінку людини. Ці групи визначаються як здібності, когнітивні стратегії (способи сприймання, оцінки людиною ситуації, а також вибір форми поведінки), очікування (оцінка імовірних наслідків у ситуації тих чи інших вчинків), цінності (вибір такої форми поведінки, яка призведе до ствердження цінності особистості), план поведінки та способи суб'єктивної регуляції (перевірений досвідом).

Феноменологічна теорія особистості (К.Роджерс, А.Маслоу) – неекспериментальна, структурно-динамічна, що описує людину як особистість у термінах внутрішніх властивостей (або поведінки). К.Роджерс виходив із того, що кожна людина має прагнення і здатність до особистісного самоудосконалення, а як носій свідомості, сама визначає сенс життя, його мету і цінності [7, С. 342]. Ступінь задоволеності життям безпосередньо залежить від досвіду людини, її реального та ідеального “Я”.

Суттєвим критерієм для поділу теорій особистості на види виступають внутрішні властивості, риси, якості особистості або її зовнішні прояви (вчинки та поведінка). Серед теорій особистості існують структурні концепції, які описують стабільні характеристики, які виконують роль основних будівельних блоків людської психіки. Найбільш популярною із структурних концепцій є концепція рис (Г.Олпорт, Г.Айзенк, Р.Кеттелл), де риси (фактори) свідчать про динамічну характеристику поведінки особистості. Застосовуючи вище описану формулу К.Левіна, теорія оцінюється як психодинамічна, експериментальна, структурно-динамічна, що охоплює все життя людини та описує її як особистість у поняттях, які характеризують внутрішні психологічні властивості. За допомогою факторного аналізу, як набору статистично незалежних факторів, Р.Кеттелл виявив 16 особистісних властивостей, кожна з яких має подвійну назву за ступенем розвиненості. У дослідженнях Р.Мейлі

описуються 33 риси особистості (а сучасні дослідження дозволяють описати 200 таких рис) [7, С. 343]. Він пропонує схему, де аналіз особистості здійснюється за допомогою її конструкцій і змінних (основні, базові властивості, які можуть виявлятися у різних формах поведінки).

У психологічній літературі досить широко представлені типологічні теорії Г.Айзенка, Е.Кречмера, Р.Кеттелла, К.Леонгарда, О.Ф.Лазурського та інші, які базуються як на теоретичних положеннях, так і на емпіричних. Одна з відомих типологій – типологія екстра-інтроверсії К.Юнга підтверджена глибокими експериментальними дослідженнями із використанням факторного аналізу. Поєднуючи погляди І.П.Павлова і К.Юнга, Г.Айзенка виділяє два фактори: екстра-інтроверсію і нейротизм (емоційну стабільність) як два фундаментальних параметри особистості. В інтерпретації Г.Айзенка екстра-інтроверсія – це вже не окрема риса, а більш широке, комплексне поняття, сукупність рис, які можна вимірювати експериментальним шляхом. Ще більш цікавою є динаміка формування уявлень щодо рис особистості, яка представлена у дослідженнях Р.Кеттелла. Вчений запропонував багатовимірну ієрархічну модель факторів (рис) особистості та за допомогою методу факторного аналізу отримав досить стабільні первинні фактори (симптомокомплекси).

Як альтернатива типологічній, здобула розповсюдження теорія соціального навічання (Дж.Роттер) [8, С. 208]. Це соціодинамічна, експериментальна, структурно-динамічна теорія, що описує людину як особистість у термінах поведінки, тобто основні механізми набуття людиною нових форм поведінки, а отже, її розвиток – це навічання умовнорефлекторним способом, через спостереження за іншими та їх наслідування.

М.І.Шевандрін [12, С. 12], за результатами досліджень З.Фрейда, виокремлює ще один підхід – теорію інстанцій. На його думку, уявляється перспективним одночасне виділення рис і типів. У переважній більшості експериментальних робіт дослідники віддають перевагу оперуванню так званими “змінними поведінки” у трьох формах прояву: “тип”, “особистісне

вимірювання” і “провідна змінна” (чи “фактор”).

Розглянуті нами підходи, концепції і теорії особистості дозволяють зробити висновок, що фактично співіснують теорії, які виконують дві основні функції – пояснюють і прогнозують поведінку. Спільним у будь-яких теоріях є їх компонентність (наявність системи “мінітеорій”), кожна з яких фокусується на конкретних питаннях чи темах. Але, найбільш загальною категорією для всіх основних концепцій і теорій є поняття “особистість”. Так, Г.Олпорт нарахував п’ятдесят визначень терміну “особистість” у різних галузях наукового знання. Таку ж різноманітність визначень встановив Л.Раппопорт (1972).

Концептуальне значення дослідження особистості багатогранне, оскільки охоплює широкий спектр внутрішніх психічних процесів, які обумовлюють поведінку у різних ситуаціях. Дослідження цілісності особистості ускладнюється тим, що за даними різних авторів у російській мові нараховується 1000-4000 слів, за допомогою яких можна охарактеризувати властивості (якості, риси) особистості і лише деякі з них відіграють вирішальну роль у психологічній структурі та формуванні соціальної поведінки. У вузькому змісті “особистість” розуміють як вищу інтегруючу інстанцію, що надає психічній організації людини неповторну єдність та цілісність [3, С. 160]. Використовують ширше визначення, інтерпретуючи термін як інтегративну організацію пізнавальних, афективних і фізичних характеристик індивіда, які відрізняють його від інших [1, С. 9].

Згідно з поглядами визнаних теоретиків психології особистості, ключову категорію описують як: організаційну, довготривалу, суб’єктивно сприймаючу сутність (К.Роджерс); своєрідну сукупність психофізіологічних систем (рис особистості), якими визначається притаманна конкретній людині поведінка, що формується упродовж її життя (Г.Олпорт); функцію результатів психосоціальних криз (Е.Еріксон); унікальний спосіб усвідомлення життєвого досвіду (Дж.Келлі); ядро особистісної структури, що утворюється стабільними факторами (вихідними рисами) (Р.Кеттелл); складний паттерн безперервного взаємовпливу індивідуума, поведінки та ситуації (А.Бандура).

Порівнюючи тлумачення терміну “особистість” у рамках різних психологічних теорій і шкіл, Б.Б.Коссов [2, С. 55] відмітив, що особистість традиційно розуміють як синтез характеристик індивіда в унікальну структуру, яка визначається і змінюється у результаті адаптації до умов середовища і значною мірою формується реакціями оточення. Радянські вчені розуміли особистість як: складову індивідуальності, об’єкта і суб’єкта історичного процесу (Б.Г.Ананьєв); неповторну цілісну єдність, що виконує роль вищої інтегруючої інстанції і керує психічними процесами (О.М.Леонтьєв); суб’єкт персоналізації – продукт соціалізації людини (А.В.Петровський); інтегральну індивідуальність (В.С.Мерлін); установку, а поряд з її функціонуванням – свідомість і здібність до об’єктивації (Д.М.Узнадзе); суб’єкт діяльності і життєвого шляху (С.Л.Рубінштейн); вищу інтегративну психологічну систему (Л.І.Божович).

Вітчизняні вчені визначають особистість як “систему систем” (Г.С.Костюк); конкретну людину зі своєрідними розумовими, емоційними, вольовими і фізичними властивостями, що виявляються в її індивідуальності (С.Д.Максименко); індивід, який є соціалізованим суб’єктом життєдіяльності, тобто може усвідомлено виконувати соціальні функції та ролі (В.В.Рибалка); систему конструктів (своєрідну оціночну вісь), у якій об’єднані об’єктивна інформація та її суб’єктивна інтерпретація; систему особистісних смислів, індивідуальних способів упорядкування зовнішніх уявлень і внутрішніх переживань; діяльність “Я” суб’єкта, систему планів, відношень, спрямованості, смислових утворень, які корегують поведінку; певну психофізіологічну єдність з фізичним та соціальним оточенням; систему рис, тобто відносно стійких особливостей; певний тип із характерними особливостями поведінки.

Як бачимо, жодне визначення не може дати вичерпного уявлення про особистість, але кожне висвітлює певні сторони, більш чи менш корисні у дослідженні та поясненні закономірностей поведінки. Ми згодні з Дж.Келлі, що жодна точка зору не має переваг перед іншою і виникає потреба у сполученні

різних підходів, а відтак і у синтезі інформації, що дозволяє наблизитися до розуміння особистості. Аналіз наукової літератури як вітчизняних, так й зарубіжних вчених дає нам підстави стверджувати, що немає і не може бути уніфікованої схеми особистісних рис, придатної для усіх випадків життя. До того ж, вчені виступають проти “колекціонерського” (А.В.Петровський) підходу до розуміння особистості, згідно з яким вона уявляється як перелік якостей, властивостей, рис, характеристик, особливостей. У множині рис встановлюють певний порядок, на базі якого ми можемо будувати наукові положення.

Не існує також й універсальної структури особистості. Теоретичну модель структури особистості Р.Мейлі представляє трьома факторними моделями [4, С. 232], а саме: ієрархічна, мультифакторна, а також модель, що передбачає, крім загальних факторів (темпераменту і загальних здібностей), ще й фактори структурні. До “первинних змінних” Р.Мейлі відносить конституціональні особливості Е.Кречмера і У.Шелдона.

В.С.Мерлін стверджував, що неподільним компонентом структури особистості є властивості, які одночасно виражають і здібності, і характер, і спрямованість [5, С. 87], вони формуються як у процесі діяльності, так й набуваються спадково. Вагомим кроком уперед можна вважати теоретичні розробки В.М.Мясищева, який підкреслював важливість біологічних і конституціонально-індивідуальних властивостей: “...у психологічному можна встановити дві категорії – процесуальне і потенціальне ... не існує один без одного ця єдність, але разом з тим – це різні, а не тотожні поняття” [6, С. 95].

Цікавою, на нашу думку, є структура особистості, запропонована українським вченим М.М.Амосовим, як сполучення зовнішніх впливів середовища (“входів”) і елементів “внутрішньої структури” (потреби, почуття, стани) з однієї сторони, та дії, спрямовані зовні (“виходи”) (вчинки, праця, навчання). Модель особистості при цьому уявляється як замкнена система відносин “суспільство-особистість”, що відображає розмаїтість і складність існуючих у реальному житті взаємозв’язків.

Основними елементами структури особистості за Н.І.Шевандріним [12, С. 8] є: темперамент, характер, здібності, спрямованість. Р.С.Немов [7, С. 337] структуру особистості розглядає як систему здібностей, характеру, вольових якостей, емоцій, мотивів і соціальних установок. При цьому він зазначає, що до числа особистісних належать стійкі властивості, які визначають вчинки, і мають суттєве значення, оскільки стійкість особистості характеризує послідовність дій та передбачуваність поведінки.

Як бачимо, різні теорії особистості виділяють й різні її структури, але більшість вчених дійшли висновку, що структура особистості являє собою стійке, відносно постійне цілісне утворення, складне переплетення психологічних якостей (певним чином організованих й взаємопов'язаних), яке визначає специфічні способи функціонування, розвитку і особливості взаємозв'язків із навколишнім світом. Таким чином, структура особистості – це те, що обумовлює її індивідуальність, неповторність; основне, фундаментальне, специфічне, що відрізняє конкретну людину від інших, але не зводиться до простого сумування властивостей компонентів, її складових.

Помітне місце серед різних структур посідають ті, що виокремлюють дві основні підструктури особистості – біологічну і соціальну, тобто ендопсихологічну (як внутрішній механізм: особливості відчуттів, задатки, темперамент) і екзопсихологічну (взаємодія із зовнішнім середовищем: характер, здібності, вольові якості, мотивація, соціальні установки). Ендопсихіка обумовлена біологічно, тоді як екзопсихіка формується переважно під впливом соціального фактору, а це означає, що її можна піддавати змінам. Біологічний і соціальний аспекти знаходяться у діалектичній єдності, з ними по-різному пов'язані зміст і форма психічної активності особистості.

О.Г.Ковальов (1970) вважає, що з психічних процесів утворюються властивості особистості, які у процесі діяльності певним чином пов'язуються між собою у складні структури (темперамент, спрямованість, здібності та характер). Згідно з теорією К.К.Платонова, властивості особистості можна об'єднати у чотири підструктури: біопсихічні, психічні процеси, досвід,

соціально обумовлені риси особистості. Вітчизняний вчений В.В.Рибалка [9, С. 28] структуру особистості, запропоновану К.К.Платоновим майже сорок років тому, справедливо називає “застарілою”. Ґрунтуючись на здобутках фундаментальних досліджень психологічної структури особистості (Г.С.Костюка, О.Ф.Лазурського, К.К.Платонова), вчений розробив концепцію тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості. В її основу В.В.Рибалка поклав соціально-психолого-індивідуальний, діяльнісний та генетичний (віковий) виміри. Відповідно до цієї концепції система загальнопсихологічних властивостей особистості існує у вигляді гармонійного поєднання індивідуально-психологічних підструктур та діяльнісного компоненту. До соціально-психолого-індивідуального виміру вчений відносить психофізіологічні, інтелектуальні, едукативні, рефлексивні, характерологічні, мотиваційні, комунікативні, професійно важливі якості особистості [9, С. 29].

Структура особистості може також описуватися за допомогою концепції типу особистості як сукупності рис, що утворює самостійну категорію з чітко окресленими межами [11, С. 29] і постійними характеристиками. Сама особистість описується як цілісне утворення, типове для певної групи людей. Цієї ж думки дотримується Л.М.Собчик [10, С. 15]: структура особистості постає як взаємний зв'язок і організація властивостей особистості, що характеризуються поняттям “симптомокомплексу”. У процесі розвитку формуються нові, агґравіруються актуальні властивості особистості, змінюється характер взаємозв'язку між ними.

Психологічні дослідження індивідуальності, як правило, зосереджувалися на вивченні таких характеристик, які, по-перше, мають відмінності у досліджуваних; по-друге, стабільні у необмеженому діапазоні, тобто трансситуативні; по-третє, корелюють із значимими аспектами поведінки. Ці дослідження представлені провідними вченими, зокрема: Г.Айзенком, Б.Г.Ананьєвим, О.Г.Асмоловим, Р.Кеттеллом, В.С.Мерліним, Л.М.Собчик та ін. У структурі індивідуальності виокремлюють соціальний і біологічний аспекти, які знаходяться у діалектичній єдності. З ними по-різному пов'язані форма і

зміст психічної активності особистості. В.С.Мерлін конкретизував концепцію рівнів індивідуальності, виділяючи біологічний, соматичний, нейрофізіологічний і особистісний. Чим вищим є рівень, тим більш відкрита впливу середовища індивідуальність, пластична і гнучка у забезпеченні адаптації та задоволенні мотивів діяльності. Практично всі теорії особистості індивідуальність визначають як сукупність унікальних і неповторних властивостей людини, як систему з характерною для неї цілісністю і автономністю.

Досить популярною у психодіагностиці є ортогональна модель особистості Г.Айзенка, що ґрунтується на типології Гіппократа-Павлова. Відповідно до закону симетрії кожній базовій якості для здійснення гармонії й рівноваги, відповідає якість протилежного знаку, кожній індивідуально-особистісній тенденції – антитенденція. Порушений у ту чи іншу сторону баланс створює умови для нестійкості у зв'язку із перевагою певної тенденції. Використання ортогональної моделі виправдано, оскільки протиставляє протилежні, сильно виражені характеристики і дозволяє орієнтуватися у складному світі індивідуальних властивостей людини.

За даними сучасних досліджень, в основі індивідуальності лежить провідна тенденція (дві-три тенденції), які пронизують усі рівні особистості – і біологічні, і характерологічну структуру, і найбільш високі рівні, якими є соціальна спрямованість та ієрархія цінностей [10, С. 20]. Поняття “провідна тенденція” Л.М.Собчик розуміє як ширше і динамічніше, ніж “риса”, “властивість”, “стан” – це дефініція, яка включає і умови формування властивості (риси), і саму властивість, і предиспозицію до того стану, який може розвинути під впливом середовища як продовження даної властивості [10, С. 21]. Тенденції визначають напрямок трансформації властивостей (рис, станів) у різні періоди життя і на різних рівнях самосвідомості. По вертикалі тенденція пронизує різні аспекти особистості – базові властивості, риси характеру та їхню реалізацію у вигляді соціальних установок чи у прояві актуального стану, а по горизонталі тенденція включає індивідуальний стиль,

що виявляється в основних підструктурах особистості. Безсумнівно, провідні тенденції у процесі виховання змінюються (загострюються, беруться під контроль чи нівелюються), але вони продовжують відігравати головну роль у поведінці та пізнавальному стилі особистості, оскільки переростають в індивідуальні властивості.

Висновок. На основі теоретичного аналізу наукових праць (Б.Г.Ананьєва, Л.С.Виготського, О.Г.Ковальова, Г.С.Костюка, О.М.Леонтьєва, Ф.Лерша, Н.Л.Коломинського, С.Д.Максименка, В.С.Мерліна, В.М.Мясищева, А.В.Петровського, В.В.Рибалки, К.К.Платонова, С.Л.Рубінштейна, З.Фрейда, К.Юнга та ін.), ми дійшли висновку, що особистість – складна цілісна, ієрархічна система, у якій диференціюються та інтегруються різноманітні якості, що розвиваються під впливом соціальних факторів протягом часу, в умовах професійної діяльності.

Література:

1. Айзенк Г. Проверьте свои способности / Ганс Юрген Айзенк; [пер. с англ. А.Н.Лука, И.С.Хорола]. – М.: ГПО ТАМП, РИБ Образ, 1991. – 144 с.
2. Коссов Б.Б. Личность: теория, диагностика и развитие: [учебно-метод. пособие для высших учеб. заведений] / Борис Борисович Коссов. – М.: Академический проект, 2000. – 240 с.
3. Леонгард К. Акцентуации личности / Карл Леонгард. – К.: Вища школа, 1989. – 431 с.
4. Мейли Р. Факторный анализ личности / Р.Мейли // Психология индивидуальных различий / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и В.Я. Романова. – М.: ЧеРо, 2000. – 776 с. – С. 215 - 232.
5. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / Вольф Соломонович Мерлин. – М.: Педагогика, 1986. – 253 с.
6. Мясищев В.Н. Личность и отношения человека / Владимир Николаевич Мясищев // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 94 - 104.

7. Немов Р.С. Психология: [учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений] / Роберт Семенович Немов: В 3 кн. – 3-е изд. – М.: ВЛАДОС, 1999. – Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. – 640 с.
8. Психологія особистості: [словник-довідник] / за ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
9. Рибалка В.В. Психологія праці особистості: [навчально-методичний посібник] / Валентин Васильович Рибалка. – К.: КМПУ Б.Д. Грінченка, 2006. – 60 с.
10. Собчик Л.Н. Введение в психологию индивидуальности. Теория и практика психодиагностики: [монография] / Людмила Николаевна Собчик. – М.: Институт прикладной психологии, 1998. – 512 с.
11. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение) / Лари Хьелл, Даниель Зиглер (Издание 2-е, исправленное; серия “Мастера психологии”). – СПб.: Питер, 1999. – 608 с.
12. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности. / Николай Иванович Шевандрин (Учебное издание) – М.: ВЛАДОС, 1998. – 512с.

Полудьонна Наталія Станіславівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри прикладної педагогіки та роботи з персоналом Національної академії внутрішніх справ України, Відмінник освіти України.

Контактна адреса: м. Київ, Повітрофлотський просп. 25, кв. 18; тел.. 248-27-80, 050-410-69-40, 093-102-13-22.